

51-ша Орликіяда



Житниця Європи: Хліб в історії та культурі України

80 років тому, найгірший штучний голод в історії людства відбувся на території одної з найстаріших і найпродуктивніших хліборобських культур¹ у світі: Україні. Найгірша трагедія — українці вирощували той же хліб², без якого вони вмирали.

У річницю Голодомору, розглянемо роль хліба в історії та культурі України. Відображаючи походження України як хліборобського суспільства тисячі років тому, можна сказати, що хліб пов'язаний з кожним аспектом існування українців. Хліб відіграє важливу роль в історії, культурі, економіці і політиці України. Маючи найбагатші ґрунти (soils) в світі, доля українців нерозривно пов'язана з їх землею. Розуміння ролі хліба в житті українців, в минулому і сьогодні, відкриває вікно до розуміння української ідентичності.

Чорнозем — Джерело багатства України

Український народ всю свою історію жив на надзвичайно родючих землях, і тому основою існування народу було хліборобство. Ці родючі землі — **чорноземи**. Родючість ґрунту залежить від кількості гумусу³ в ґрунті — чим більше гумусу, тим більше забезпечені рослини поживними речовинами (nutrients), і тим краще вони ростуть. Через високий відсоток гумусу (6-15%), чорнозем також пухкий і завдяки цьому добре приймає воду (water absorbent) — в посушливі роки чорнозем менше пригнічується посухою (less susceptible to drought) — а одночасно і добрий до звітрювання⁴.

Дані про чорноземи:

- В світі є близько 300 видів ґрунтів; серед них чорноземи займають найважливіше місце.
- Україна займає провідне місце в світі серед країн, на території яких поширені чорноземи.
 - Площа чорноземів світу становить 314 млн. гектарів, або 2.4% від площі усіх ґрунтів світу. Чорноземи України займають 27.8 млн. гектарів що становить 8.7% від світових площ чорноземів.

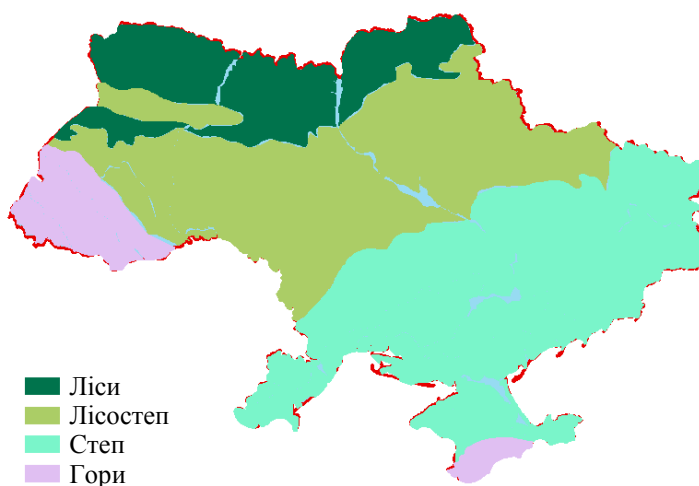
¹ Хліборобські культури – agrarian societies primarily growing grains.

² Вирощування хліба - вирощування зернових культур (grains) для виготовлення хлібових виробів.

³ Гумус (humus) — органічна частина ґрунту, яка утворюється в результаті розкладу рослинних і тваринних решток і продуктів життєдіяльності організмів — гуміфікації.

⁴ Звітрювання – weathering: when soil, rocks and minerals are changed by physical/chemical processes into other soil components. Critical to the development of good soil.

- Чорноземи займають 45% території України – майже всю лісостепову, за винятком західних частин, і степову смугу. Поширені чорноземи різних типів, залежно від умов клімату, різниці в складі лесів і відмінної рослинності.
 - **Лісостеп:** Чорноземи у лісостеповій смузі – серед найбагатших і найглибших у світі. Переважають типові або грубі чорноземи: мають 6-9% гумусу, найбільшу глибину (1.5-2 м) і найбільшу родючість.
 - **Північний степ:** Звичайні типи чорнозему мають 6-8% гумусу і меншу глибину (1 м); поширені в північному степу.
 - **Південний степ:** Південні чорноземи поширені в південній частині степу України; вони мають найменший відсоток гумусу (4-6%) і глибину (60-75 і 30 см); врожайність висока при достатній вологості.
- Практично всі чорноземи України зайняті сьогодні під сільгоспвиробництвом (agriculture); на території України, рілля (орна земля, arable land) займає 57.6% всієї площі і 80.3% всіх сільськогосподарських угідь (farmland).



Розвиток хліборобського суспільства на території України

Трипілья. Через чорноземи, території України були ідеальним середовищем (environment) для розвитку цивілізації. В епоху неоліту (Neolithic Era; новий кам'яний вік — тривав в Україні з другої половини IV до II тис. до н.е.⁵) відбулася так звана “неолітична революція”. У цей час відбувається перехід від привласнюючого господарства до відтворюючого.⁶ Найвідомішою культурою цього періоду була трипільська.

Трипільці селилися майже на всій території сучасної України. Основними заняттями трипільців були хліборобство і скотарство⁷. Сіяли ячмінь, жито, пшеницю, просо, вирощували садово-городні культури (horticultural crops), які сьогодні добре відомі в Україні: горох, квасоля, абрикоси, алича, виноград, і т.д. Займалися розведенням великої

⁵ До н.е. – До нової ери; “В.С.”

⁶ Transition from a lifestyle of hunting and gathering (привласнююче господарство) to one of agriculture and animal husbandry (відтворююче господарство).

⁷ Скотарство – розведення і використання великої рогатої худоби (breeding and raising of livestock – animal husbandry).

(корови, воли) та дрібної (вівці, кози) рогатої худоби, а також коней та свиней. Худобу використовували як тяглову силу.

Трипільці були праосновою (origin, basis) українського народу, а хліборобські культури трипільців — праосновою українських свят та обрядів. З виникненням хліборобства і скотарства у неоліті пов'язана поява хліборобських культур, поклоніння Сонцю, стихіям (the elements: земля, вода, повітря і вогонь). Хліборобські культури — переважно поклоніння двійникам тих факторів природи, які впливають на врожай (harvest).

Символи трипільських орнаментів



Що ж пошановували трипільці? Які об'єкти найчастіше зафіксовані у їхній орнаментиці? За даними багатьох дослідників, найчастішими символами носіїв Трипільської культури були Сонце, вода/дощ і тур-бик — символи хліборобства і скотарства.

Народження та Воскресіння - Сонячні свята

Сонцепоклонники-хлібороби розуміли свою залежність від природніх циклів – отже їхній спосіб мислення і ритм життя визначався Сонцем і природними циклами. Коло Свароже – від Коляди до Коляди – народний календар трипільців. Основою календаря були астрономічні дані, а головні свята визначались положенням Сонця. Після зимового сонцестояння (winter solstice) святкували Коляду – Народження Світла Дажбожого – молодого Сонця; після весняного рівнодення (spring equinox) – Відродження (Воскресіння, Дажбоже Свято, Свято весняного Сонця Ярила); після літнього сонцестояння (summer solstice) – Купайла; а після осіннього рівнодення (fall equinox) – Світовида (Урожаю). Ці свята виникли ще у трипільців в V тис. до н. е.

Народження Божича-Коляди, Світла Дажбожого

“Радуйся, ой радуйся, земле, Ясен Світ народився”. Це до сих пір одна з найпопулярніших колядок в Україні. Народжується Молоде Сонце, коли закінчується зимове сонцестояння – Корочун – найтемніша частина року, і день починає приростати. Це Коляда. Час співати колядки – пісні українських хліборобів, пов'язані з давнім арійським культом Сонця. Готували вечеру – кутю (пшеницю з маком, ритуальна страва для душ померлих) та 12 страв, одна страва за кожен місяць. У цю святу ніч душі предків, вселені в дідухові, злітаються до своїх родів.

Пізніше всі слов'яни, на які поширився світогляд і звичаї наших давніх предків, розуміли Коляду як втілення природного циклу, що повторюється з року в рік. Коляду зображали у вигляді снопа (подібно до нашого Дідуха) або солом'яної ляльки, що приносили в цей день до хати. Молоді люди перевдягались і ходили по дворах співати колядки, бажаючи добробуту господарям. Іноді отримані від господарей подарунки – печиво, коровай тощо – називалися Колядою.

Традиція вінчування

Колядники бігли від хати до хати. Кожен з них ніс мішечок, в якому були пшеничні зерна. Вони сіяли зерна по хатах, примовляючи:

Сійся, родися, жито, пшениця,
Жито, пшениця, всяка пашниця,
Коноплі по стелю, льон по коліна,
Щоб вас, хрещених,
Голівка не боліла.

Воскресіння/Великдень

Уже в часи славетної Трипільської культури склалася унікальна та багатюща обрядовість Великодня, включаючи святкування Вербиці, розпис писанок, випікання короваю, тощо. Воно відзначалося як свято Весняного Сонця і Природи, що відроджувалась після зимового сну, як свято Перемоги Світла над Темрявою, Дня над Ніччю, світла Весни над темрявою Зими.

Воскресіння відзначалося під час весняного рівнодення, а період святкування охоплював цілий цикл свят, пов'язаних одне з одним, але різних за обрядом проведення, змістом, значенням тощо. Святкувались також окремо Навський Великдень, Рахманський Великдень, Русальний Великдень, тощо. Русальний Великдень – русалки посилають воду на поля й ліси. На початку червня, відбувалися проводи русалок, вінець русалій — стародавнього аграрного свята, пов'язаного з родючістю полів, моліннями на дощ.

Прийняття християнства

Воскресіння Христове в Україні почали відзначати порівняно недавно – після офіційного прийняття Християнства Київською Руссю у 988 р. Але в народі довго співіснували обидві релігійні системи – народна (язичницька) і державна (християнська).

Спочатку християнська церква намагалася придушити народні обряди і звичаї, але згодом, замість того, щоб вести боротьбу, церква вирішила їх застосувати. Це дало змогу зберегти сільськогосподарський хліборобський календар. Таким чином, день початку нового сонячного, хліборобського, року отримав новий, християнський зміст, як Різдво, свято народження Божого Сина, Спасителя світу. Іншим народним святам теж давалися зовні подібні християнські назви і християнські інтерпретації, обряди ж залишалися такими, якими вони були. Наприклад:

- Воскресіння Весняного Сонця стало називатися Великоднем, Різдво Божича стало Різдвом Христовим, а Зелені Свята стали святом зіслання Святого Духа.
- Веснянки почали співати після Християнського Великодня біля церков, а не на галявинах біля води, як раніше, багато текстів веснянок були перероблені у відповідності до християнської тематики, деякі ключові слова просто замінені.
- Колядки почали співати на завершення свята Різдва Христового. “Ой, радуйся, Земле, ясен Світ народився” поміняли на “Син Божий народився”.



Поряд зі святами, язичники і християни мали ще одну важливу схожість: обрядові страви, а особливо Хліб.

Хліб

Хліб для Українців не лише матеріальна річ. Хліб здавна вважався символом святості – жертвна страва для Богів або й саме Божество чи втілення Божественної Сили, яка має духовну цінність. Творячи щоденну молитву, людина просить Бога: «Хліб наш насущний дай нам сьогодні». Без Хліба в Україні не обходиться жодна важлива подія. В Обрядах Хліб символізує Життя, а слова “жити” й “жито” в українській мові мають один корінь.

Історики зауважують, що з давніх-давен слов'яни надзвичайно шанобливо ставилися до орачів, а вирощування хліба було основним їхнім заняттям. Хліб посідав таке важливе місце в житті слов'ян, що в роки неврожаю, незважаючи на велику кількість дичини (game, meat), риби, різноманітного лісового харчу, люди все одно потерпали від голоду.

Приказки про хліб:

Де хліб і вода, там нема голода.

Риба не хліб, ситий не будеш.

Хліб на столі - мир у хаті.

Яка пшениця, така й паляниця.

Без зубів лихо, а без хліба ще гірше.

Без хліба і любов гине.

Де хліб-сінь-каша, там домівка наша.

З неба хліб не падає.

Коли хліб на столі, то стіл — престіл,
а коли хліба ні кусочка, тоді стіл лиш
гола дошка.

Коли хліб, тоді й розум.

В українських колядках Бог та найбільші святі зображені як хлібороби. Наприклад:

В чистім полі плужок оре,
А в тім плужку штири воли половії,
А в них роги золотії.
Святий Петро за плугом ходить,
Святий Павло воли гонить,
Пресвятая Діва їсти носить,
Бога просить:
— Зароди, Боже, жито-пшеницю,
Всяку пашницю.

Шана до хліба закріпилась у народних звичаях:

- На покуті під образами, що є в хаті священним місцем, колись завжди лежала на столі покрита рушником паляниця⁸.
- Кожен шматок хліба з'їдали повністю, не залишаючи куснів, щоб силу не залишити.
- Хліб не можна викидати у сміття, навіть хлібні крихти слід зібрати у долоню і з'їсти, або ж віддати худобі чи птиці.
- Колись вірили, що на тому світі люди, які без пошани ставилися до хліба, збиратимуть усі викинуті під час земного життя крихти.
- Коли випадково хліб упаде на підлогу, його піднімають і цілують – перепрошують, у хліба ж бо ніжки короткі, впаде зі столу і ніколи більше туди не повернеться.

⁸ Паляниця – кругла хлібина, переважно з пшеничного борошна. Святочний хліб.

- Про хліб не можна казати, що він поганий, він може бути лише невипечений, глевкий, сирий, підгорілий, зачерствілий.
- Хліба не мали права торкатися жінки, що омивали покійних, гицелі (що мають відношення до вбивства тварин) – щоби не вбити Животворящу силу Хліба.
- Обіцянку, яку скріпили хлібом, не можна було порушити. Хлібинами обмінювались, укладаючи важливі торговельні або земельні угоди.

У народних повір'ях хліб протиставлявся усьому нечистому. Так до лісу завжди брали із собою шматок хліба, бо його нібито бояться гадюки. Звичай благословляти хлібом також пояснюється уявленнями про хліб як оберіг. Батьки благословляли ним молоде подружжя. Хлібом заведено благословляти в далеку путь. До річч, зустріч хлібом-сіллю — очисний (cleansing) обряд. Адже людина могла принести з чужини щось погане, вороже, недобру дію цього мав нейтралізувати хліб. Вірили, що хліб може навіть зупинити пожежу, якщо обнести його навколо палаючої будівлі.

Поважайте собак!

За легендою, пшеничне зерно було від початку призначене собаці. Але людина вихопила його із собачої пащі й розсадила по землі. Тому собаку не можна їсти і гріх убивати, бо ми їмо його пайку.

Обрядовий хліб

У народному харчуванні українців чільне місце посідала святкова й обрядова їжа, а особливо обрядовий хліб. Обрядовим хлібом називають усі страви, які є продуктом рільництва й мають ритуальний характер. Це і коровай, і святкові калачі та бублики, масничні вареники, весільний дивень та різдвяний книш — урешті-решт, просто зерно або ж каша, що використовуються в багатьох обрядах. Обрядове вживання каші пов'язане з ритуальним використанням хлібного зерна (н.п. кутя). Залежно від характеру звичаїв та обрядів, учені розділяють їх на дві великі групи: сімейні (уродини, весілля, поминки) і календарні (різдвяно-новорічні, великодні та ін.).

Каша й хліб — страви одного порядку

Каша передує хліб. Людина вирощує зернові культури для харчування вже приблизно 10,000 років; раніше зерно мололи, змішували з водою і їли як кашу. Пізніше з каші на гарячих каменях або в попелі пекли хлібні коржички із зерна грубого помолу та води. Таким чином, почалася історія виробництва хліба.

Сімейні обряди

Родильна обрядовість – обряди, пов'язані з народженням дитини. Більшість обрядодій, що виконувалися під час відзначення хрестин, обов'язково супроводжував хліб, борошняні вироби і так звана бабина каша. Так, згідно з давньою традицією, ще наприкінці XIX ст. у деяких регіонах Лівобережної України на родини баба-повитуха (midwife) спеціально пекла для породіллі паляниці, а на теренах Гуцульщини — колачики. Особлива роль у родині відводилась каші — страві на яйцях і маслі, яку готувала також баба-повитуха і приносила її в горщику до породіллі у хату. Споживання так званої “бабиної каші” було заключним обрядом хрестин. Тут усі присутні торгувались за неї, чого, за звичаєм, домагався хрещений батько дитини.

Весільна обрядовість. Учені вважають, що серед інших слов'янських обрядових дійств українське весілля посідає перше місце за повнотою застосування ритуального хліба, починаючи від моменту сватання, коли представники двох родів обмінюються хлібинами на знак згоди, й закінчуючи кімнатою із розкладеними по кутах хлібами, де на житніх снопах проводять першу ніч молодята.

Колись весільний коровай пекли вчисто. Іноді в цьому брали участь усі заміжні жінки з роду молодої. Жінок, які випікали коровай, називали коровайницями. Замішувати тісто мали чоловіки. Так само лише чоловік мав право всаджувати коровай у піч, хоча за лопати трималися всі присутні в хаті родичі молодої. Порушення названих заборон могло призвести до безпліддя (infertility) нареченої.

Короваю надавали круглої форми. Його розміри свідчили про достаток батьків майбутнього подружжя. Зверху оздоблювали його виготовленими з муки шишками, голубками, квіточками й іншими виробами. Іноді вже випечений хліб прикрашали зеленню барвінка, цвітом і ягодами калини, подекуди — гілками плодівих дерев, обплетених тістом, тощо. Усередину короваю клали дрібні гроші. За великий успіх вважалося знайти монету у своєму шматку весільного короваю. Споживали коровай наприкінці весільного застілля, пригощаючи за винагороду гостей.



Каша здавна належала до обрядових весільних страв. Саме слово “каша” колись вживалося на позначення весільного свята. Кашу підносили молодим на князівських весіллях. По закінченні трапези (meal) наречені брали кілька ложок каші й підкидали до стелі — приносили жертву богам та духам. (До речі, те саме роблять на Святвечір із кутею.)

Похоронна і поминальна обрядовість. Культ хліба бачимо і в поховальних обрядах. В Україні житнім зерном засипають труну або шлях, яким несуть покійного. Хлібину кладуть на кришку труни. На могилі поряд із чаркою обов'язково залишають кусок хліба та пиріжок. Те саме ставлять у хаті померлого й не забирають протягом сорока днів, доки душа перебуває на землі. Розповідають, що можна побачити, як наприкінці цього терміну душа небіжчика (the deceased) прийде їсти-пити залишені страви.

Поминальний обід після поховання небіжчика, а також під час вшанування його пам'яті на дев'ятий, сороковий день і роковини супроводжувала теж спеціальна обрядова страва — коливо⁹. Традиційно це була каша з пшеничної чи ячмінної крупи¹⁰, яку остуджували і заливали медом. За свідченнями українських етнографів, у середині XIX ст. існував

⁹ Назва походить від грецького слова «kolibo»; дослівно перекладається з грецької як “варена пшениця”.

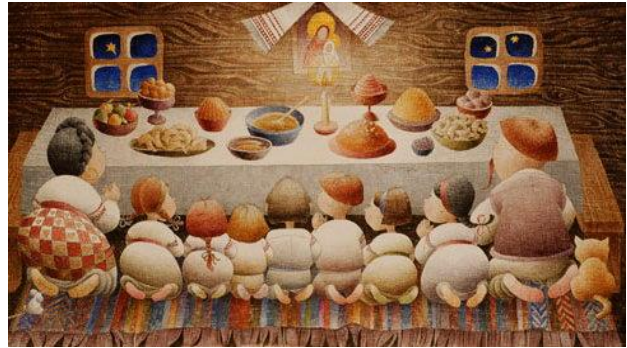
¹⁰ Крупа — харчовий продукт, який являє собою ціле або подрібнене зерно, яке повністю або частково звільнене від оболонки. De-husked grains, either whole or cut/crushed, for use in cooking. E.g., oatmeal.

звичай пекти на поминки книші — невеликі житні чи пшеничні хлібини з борошна дрібного помелу. В деяких регіонах України книші роздавали у поминальні дні жебракам. При похованні неодруженого парубка чи незаміжньої дівчини, одягали у святковий (весільний) одяг, пекли до цієї сумної події коровай і шишки, тобто так само, як і на весілля.

Календарні обряди

Без споживання ритуального хліба не обходилося жодне з великих народних свят. Це відгомони прадавніх жертвоприношень божеству.

Святвечір/Різдво. На Різдво українці їдять кутю — страва, виготовлена з пшениці або ячменю і заправлена тертим маком, горіхами, та медом. Її накривали двома калачами (обрядовий хліб українців на Святвечір) або книшами, поруч ставили глечик з узваром та обжинковий сніп — як символ майбутнього врожаю. Кутя мала сакральне (sacred) значення, символізуючи шанування предків та зв'язок між живими і померлими. Саме тому в ніч на Різдво кутю лишали на ніч на столі, поклавши поруч ложки, з вірою у те, що предки й померлі прийдуть її покуштувати. Кутя була також символом шани хрещених батьків, кумів, баби-повитухи, родичів, яким носили кутю разом із вечерею на другий день Різдва похресники, куми та діти. Ключове місце куті відображене навіть у народній назві самої вечері — “багата кутя” (“сита кутя”, “коляда”).



Щедрий вечір. Після Різдва, напередодні Нового року (13 січня), українці відзначали Щедрий вечір. Щедрим, або багатим цей вечір уважався в народі тому, що на відміну від Святвечора, до передноворічної святкової трапези входили також скромні страви: ковбаса, свиняча кишка з кашею, смажене м'ясо та ін. Важливим елементом Щедрого вечора були пироги. Цього дня на Гуцульщині ліпили вареники, наддніпрянці пекли пироги із м'ясом та смажили гречані млинці, а в Південній Україні робили бублики. Але в народі все це мало спільну назву — “пироги”.

Цікавий обряд, що демонструє ритуальне значення хліба, відбувався на Щедрий вечір. Після святкової вечері господар годував худобу “пирогом” — хлібиною із хрестом зверху. Після цього він благословляв худобу хлібиною, яку потім ділив між усіма тваринами.

Водохрещ. В ряді західних регіонів України, зокрема на Галичині, Щедрим (Другим Святим вечором) називають вечір напередодні Водохреща – 18 січня. На решті України цей вечір знано як Голодна кутя. В народі називали цю вечерю по-різному: “Бабин вечір”, “Голодний Святвечір”, “Голодна кутя”, “Другий Святвечір”, тощо. Готували до неї ті самі страви, що й на вечерю напередодні Різдва, але в меншому асортименті, що і відображено в зазначених назвах. Головними з таких страв уважалися знов-таки кутя й узвар.

Масниця (Колодій, Масляна, Бабське свято) — свято на честь весняного пробудження природи. Церква включила Масницю до своїх свят, назвавши його Сирним, або ж Сиропустним тижнем, оскільки цей тиждень передує Великому посту. У ці сім днів, за

православним звичаєм, м'ясо вже виключається з їжі, а молочні продукти ще можна їсти. Отже головним похачунком були млинці, а також пироги з сиром, вареники з сиром і сметаною. Вареники, між іншим, не начиняли з картоплею ...

- **Поява картоплі в українській кухні.** Сьогодні, в народі називають картоплю “другим хлібом”, а українські вареники з картоплею — відомі по всьому світу. Але вареники з картоплею відносно нова кулінарна поява: Іспанці привезли картоплі в Європу аж у середині XVI ст. Під кінець XVIII ст. корисні властивості картоплі стали широко відомі, але селяни навідріз відмовлялися її саджати. 1840 р. стався неврожай зернових культур, і російський уряд вжив заходів щодо поширення і вирощування картоплі. Країною прокотилася хвиля картопляних бунтів. Проти селян посилалися війська, які приборкували (curbed or suppressed) народні заворушення. *З другої половини XIX ст. почалося масове вирощування картоплі. Аж тоді почали готувати вареники з картоплею.*

Піст. Особливі різновиди хлібних виробів виготовляли після Масниці під час Великого посту. В перший день посту їли спеціальні сухі коржі — “жиляники”. У першу суботу Великого посту жінки готували коливо. Цього дня згадували померлих; горщик із коливом та медом несли до церкви і справляли над ним панахиди. На четвертому тижні Великого посту, в Середохресну середу, господині пекли хлібини у формі хрестів, посипані маком, і мастили їх медом. Частину з'їдали, іншу — зберігали до сівби, що було відгомном жертви духам поля.

Великдень. Важливе місце серед інших різновидів обрядового хліба посідають паски, які в деяких регіонах України називаються “бабки”, “баби”, “колачі” і “золоті баби”. Протягом усього року, тільки одного разу за цей час хліб стає святковим, пасхальним — паску не просто служить як страва, але символізує собою Великдень і освячується в церкві. Вважається, що традицію освячувати хліб під час великодньої Літургії започаткували ще апостоли. На знак незримої присутності серед них Спасителя вони залишали за столом під час трапези вільне місце і клали перед ним хліб (грецькою — “артос”). Куліч, або ж паска — це і є домашній еквівалент артоса, що досі залишається одним із найдавніших символів Воскресіння Христового.



Поки паска не посвячена, їсти її не можна — це вважається гріхом. Навіть господині, коли вона витягне з печі паски, не вільно розламати жодної з них, щоб покуштувати, — це було б грубе порушення традиції.

Літні свята. Літні свята були не такі багаті наїдками, як зимові та весняні. Тут перевага віддавалася обрядам, метою яких було вшанування духів плодючості та душ померлих. Від цього залежав майбутній урожай.

- На **прободи русалок** розламували хліб на чотири частини і лишали на землі на межах ниви. Вірили, що його парою харчуються русалки.

- День *Івана Купала* безпосередньо був пов'язаний із майбутнім збиранням урожаю. У цей день селяни намагалися влаштувати трапезу в полі на межі. Серед інших смачних наїдків особливе місце займали вареники із сиром.
- *“Хлібні” обряди*, що супроводжують оранку (plowing), сівбу (sowing), зажинки (зажинання першого снопа) та обжинки (святкування закінчення жнив), годі й перелічити. Зазначимо лише, що кожен із них супроводжувався обідом, частиною якого були спеціальні страви з борошна. Так, в Україні на початку жнив господиня готувала вареники, а на обжинки випікала величезний коровай із нового зерна, який по шматку роздавали всім членам родини та жінцям.

Сучасна історія українського хліборобства

Протягом тисячоліть, незважаючи на хід історії, хліборобство розвивалося і розширювалося на території України. Наприкінці XVIII і впродовж XIX ст. український хліб годував всю Європу. Коли 1816 р. — Рік без літа — Європу охопив справжній голод, саме українські степи фактично врятували європейців від голодування. Легенда про Україну — європейську житницю, пов'язана з обсягами зерновиробництва в українському селі другої половини XIX — першого десятиліття XX ст.

Але починаючи від Першої світової війни та особливо протягом революції і громадянської війни, Україна втратила славу “європейської житниці”. Революційні аграрні перетворення більшовиків фактично зруйнували соціально-економічну структуру зернового господарства і призвели до одного з найстрашніших геноцидів в людській історії: Голодомор.

“Жито - не пшениця”

У ранню княжу добу пшениця втратила своє значення порівняно з просом і житом, пізніше — порівняно з житом.

Щойно після розорання Степу і поширення на ньому посівів пшениці, вона стала у XIX ст. головною зерною культурою України і найважливішою з експортних. Пісні відображають поширеність жита над пшеницю протягом багатьох століть. Наприклад:

“Жито, мати, жито, мати, жито - не пшениця”

“Ой на горі жито”

“Зелене жито, зелене”

“Я в бору жито жала”

“Посіяла жито”

“Де коза ходить, там жито родить”

“Ой у полі жито”

“Ой чіє то жито”

“Казала мені мати зелене жито жати”

Хронологія передумов Голодомору

1917: Російська революція. Російська революція розпочалася у березні (лютому за старим стилем) і переросла у громадянську війну в 1918 р. У радянській¹¹ історіографії революцію 1917 р. поділяли на два етапи: буржуазно-демократичну Лютневу революцію (the February Revolution) та Велику Жовтневу Соціалістичну Революцію (the Great October Socialist Revolution). На першому етапі була повалена монархія, на другому більшовики встановили Владу Рад під керівництвом **Володимира Ілліча Леніна**.

¹¹ Радянська - український переклад російського слова “советская”

1919: “УСРР”. Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР) була створена 10 березня 1919 р. окупаційним більшовицьким режимом на території колишньої Української Народної Республіки.

1921: НЕП. У 1920-х рр. більшовицький¹² режим в Україні закріпився, і запровадив нову економічну політику (НЕП) починаючи з 1921 р. НЕП мала на меті відновлення народного господарства і подальший перехід до соціалізму.

1921-1923: Перший Голод. Наслідки економічної політики більшовиків: Перший масовий голод, головно у південних областях України, який, за приблизними оцінками, коштував Україні від 1.5 до 3.0 млн. жертв. Причинами голоду 1921-1923 рр. були:

1. післявоєнна розруха;
2. неврожай, спричинений посухою 1921 р.;
3. політика воєнного комунізму, насаджувана більшовиками;
4. примусове вивезення українського хліба в Росію та експорт його за кордон; і
5. використання московським урядом голоду як ефективного засобу придушення антибільшовицького повстанського руху в Україні.

1922: Початок правління Сталіна. Першим генеральним секретарем ЦК (Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу) був обраний **Йосип Віссаріонович Сталін**. Спочатку посада генерального секретаря мала радше технічний характер, але до кінця 1920-х рр. Сталін зосередив у своїх руках таку значну особисту владу, що посада стала асоціюватися з найвищою посадою у партійному керівництві.

Сталін і його оточення узяли курс на примусове вилучення хліба і насильницьку колективізацію села.

- Колективізація — створення великих колективних господарств на основі селянських дворів. Колективізація мала охопити майже всі селянські господарства, відтак, ліквідувавши “шкідливий буржуазний вплив” приватної власності.

Реакція селян на створення в 1920-х роках колгоспів та радгоспів¹³ була негативною — до них вступило лише 3% усіх сільськогосподарських робітників СРСР¹⁴. Тому опрацювали більшовики перший п'ятирічний план, п'ятирічку, на місці НЕП.

1928: Перша п'ятирічка. П'ятирічки — централізовані державні плани, які були спрямовані на розвиток економіки, техніки, науки, освіти та культури в СРСР на 5 років. З 1928 р. впроваджено в життя першу п'ятирічку, призначена на 1928-1932 рр., а з нею подальшу колективізацію сільського господарства та індустріалізацію коштом селянства. Виконання першої п'ятирічки викликало в Україні голодову катастрофу 1932–1933 рр.

¹² Більшовик - український переклад російського слова “большевик”

¹³ Колгоспи та радгоспи — колективні господарства та радянські господарства.

¹⁴ СРСР - Союз Радянських Соціалістичних Республік. “СССР” є російською аббревіатурою “Союз Советских Социалистических Республик”.

1930: Нова хвиля колективізації. У 1930 р. Сталін започаткував нову хвилю колективізації в СРСР. Колгоспи мусили здавати державі від чверті до третини зібраного збіжжя. Тим часом, внаслідок Великої депресії, ціни на сільськогосподарську продукцію на Заході стрімко впали. СРСР став на порозі економічної кризи. Щоб заробити валюту, було вирішено збільшити обсяги (volumes) продажу зерна, внаслідок чого хлібозаготівельні плани різко зростали, з колгоспів забирався майже весь урожай, що мотивувало селян відмовлятися від праці на землі, і породило масову неконтрольовану урбанізацію.

Повстання селян. Зі збільшенням тиску на селян, активізувався селянський рух опору (peasant resistance). Від 20 лютого до 2 квітня 1930 р. в Україні відбулося 1,716 масових виступів, які об'єднували до двох тисяч людей. Люди організовувалися як могли; зброєю були вила, лопати, сокири. Натовпи селян зі співом “Ще не вмерла Україна” ліквідовували місцеві органи влади. Партиїці і комсомольці¹⁵ втікали.



Російсько-мовна радянська пропаганда

Реакція керівництва. На партійних зборах влітку 1930 р. керівник Компартії України **Станіслав Вікентійович Косіор** заявив: “Селянин приймає нову тактику. Він відмовляється збирати урожай. Він хоче згноїти зерно, щоб задушити радянський уряд [...]. Але ворог прорахувався. Ми покажемо йому, що таке голод. Ваше завдання покінчити з куркульським¹⁶ саботажем урожаю. Ви мусите зібрати його до останньої зернини і відразу відправити на заготівельний пункт. Селяни не працюють. Вони розраховують на попередньо зібране зерно, яке вони заховали в ямах. Ми повинні примусити їх відкрити свої ями.”

Розумів це і Сталін. В листі **Кагановичу** від 11 серпня 1932 р. писав: “Якщо не візьмемось нині за виправлення становища в Україні, Україну можемо втратити... Поставити собі за мету перетворити Україну у найкоротший термін на справжню фортецю СРСР.”

- **Лазар Мойсейович Каганович** був одним з найближчих прибічників Сталіна. Беззастережно підтримував ідею Сталіна про суцільну колективізацію, наполегливо добивався її реалізації шляхом застосування репресивних заходів щодо селянства, в першу чергу українського. Каганович – один з головних організаторів голодомору.

Таким чином, радянське керівництво ставило перед собою дві мети: (1) загнати селян у колгоспи і збільшити обсяги хлібозаготівель, і (2) зламати класовий і національний рух опору, який на хвилях українізації набував обертів (gained momentum).

¹⁵ Комсомольці - члени Комсомолу, комуністичний молодіжний рух в СРСР.

¹⁶ Куркуль - або кулак. Зневажлива назва заможного селянина.

Голодомор

Йде Голод ... Найжорстокішим злочиним комуністичного режиму проти українського народу був Голодомор 1932-1933 рр. Масове винищення українських хліборобів штучним голодом було свідомим терористичним актом сталінської політичної системи проти мирних людей, проти українців як нації і, зокрема, проти селян як класу. Внаслідок чого зник не тільки численний прошарок заможних і незалежних від держави селян-підприємців, але й цілі покоління землеробського населення. Головною метою організації штучного голоду був підрив соціальної бази опору українців проти комуністичної влади та забезпечення тотального контролю з боку держави за всіма верствами населення.



Факти про Голодомор

Голодомор є складною темою для узагальнення на декількох сторінках. Таким чином, ми представимо вам кілька важливих фактів, які допоможуть вам зрозуміти, що Голодомор був, і вплив, який він справив на українських селян.

1. Тривалість Голодомору – 17 місяців. Коли дослідники говорять про Голодомор 1932-1933 рр., мається на увазі період з квітня 1932 по листопад 1933 рр. Саме за ці 17 місяців, тобто, приблизно за 500 днів, в Україні загинули мільйони людей.

2. Точна кількість жертв не відома але, безсумнівно, вимірюється у мільйонах. Кількість прямих та непрямих жертв Голодомору точно встановити на сьогодні досить важко. В останніх дослідженнях українських та закордонних демографів, які базуються на вивченні архівних даних, метричних книг та інших документів, мова йде про 3.5 млн. прямих жертв. Складніше питання - число *непрямих* жертв. Одна з найвищих оцінок втрат, з урахуванням непрямих жертв, є близько 14 млн. людей (~4 млн. прямих жертв; ~6 млн. дефіцит народження; ~4 млн. сальдо міграційного балансу). Для порівняння: сучасне населення Данії складає 5.2 млн. осіб, Австрії – 8 млн.; Болгарії – 8.5 млн.; Бельгії – 10 млн. Тобто, *в наслідок Голодомору зникла ціла європейська країна.*

3. Штучний голод. Голодомор був штучним, оскільки того року в Україні був поганий врожай, а влада СРСР різко підвищила плани заготівлі хліба. За невиконання плану конфіскували продукти.

- **Конфіскація:** конфіскація зерна — тільки початок. У документах Політбюро ЦК КП(б)У (Центральний Комітет Комуністичної Партії (большевиків) України) збереглося свідчення про те, як восени 1932 р. організовувалися з України так звані “зелені ешелони” для забезпечення промислових центрів Росії продуктами харчування, і вивозили вже не тільки зерно, але й, навіть, квашені огірки, капусту та помідори.
- **Штрафи, репресії:** Початок репресій — “Закон про п'ять колосків”. Цим законом фактично людям було заборонено володіння їжею.
 - Розкрадання майна колгоспів каралося розстрілом,

- Заборонялась будь-яка торгівля в сільській місцевості,
- Призупинялося продовольче постачання сіл (villages' food supply),
- Переслідувалося та каралося на 10 років ув'язнення і розстріл будь-яке використання хліба для оплати праці в районах, що не виконали хлібозаготівельних планів, і
- Запроваджувалася система натуральних штрафів, товарних репресій.

Спланована конфіскація урожаю зернових та усіх інших продуктів харчування у селян безпосередньо призвела до вбивства селян голодом, при цьому радянська влада мала значні запаси зерна в резервах та здійснювала його експорт за кордон під час Голодомору (СРСР експортував за кордон мільйони тонн зерна та значні обсяги інших харчів, чому є маса підтверджень в офіційній біржовій статистиці), і відмовлялася приймати допомогу для голодуючих з-за кордону.

4. Українські селяни не могли тікати. Мабуть ви питаєте – Чому селяни не втікали замість того, щоб голодувати? Тому що не могли:

- 23 січня 1933 р. Директивою ЦК ВКП(б) і РНК СРСР українським селянам заборонили покидати місця проживання, а “тих, хто пробрався на північ” негайно заарештовувати, і, після того, як були виявлені “контрреволюційні елементи”, висилати на місця попереднього проживання.
- 17 березня 1933 р. закон став ще більш суворим; було прийнято постанову, згідно з якою вихід із колгоспу допускався тільки з дозволу адміністрації на основі організованого набору робочої сили.

Області України, населені пункти, а також сам кордон УРСР у 1932-1933 рр. були оточені військовими загонами, у сутичках з якими загинуло багато втікачів. Цьому є маса доказів, записаних свідчень уже померлих та свідчень досі живих людей.

5. Голодомор виявлений у березні 1933 р. валлійським журналістом Гарет Джонс. Українські селяни, які вмирили від голоду, навіть не мали можливості отримати матеріальну допомогу від Заходу, де в той час проживала неабияка частина української діаспори. Захід не знав. Влада вперто стверджувала, що ніякого голоду немає.

На Заході про факт Голодомору нарешті стало широко відомо 29 березня 1933 р., коли журналіст **Гарет Джонс (Gareth Jones)** опублікував свій відомий репортаж про існування Великого Голоду в Україні у 1932–33 рр. Цей репортаж був надрукований у багатьох газетах включно з “Manchester Guardian” та “New York Evening Post”.

6. Радянська влада однак намагалася заперечувати Голодомор. Радянська влада намагалася заперечувати Голодомор через своїх прихильників на Заході. Уже через два дні після появи у західних газетах репортажу Гареса Джоунза, 31 березня 1933 р., газета “New York Times” опублікувала статтю власкора у Москві **Волтера Дюранті (Walter Duranty)** із запереченням факту Голодомору. Потім у приватній розмові з дипломатом цей журналіст фактично зізнався, що брехав, а його статті визнані спеціальною комісією газети “New York Times” незбалансованими.

- **Волтер Дюранті** – зразок безчесної журналістики, що за його брехню отримав престижну Пулітцерівську премію (Pulitzer Prize) в журналістиці і заперечував

Голодомор у своїх роботах. Цілковито протилежно своїм статтям, 26 вересня 1933 р. в приватній розмові з британським дипломатом Вільямом Стренджем Дюранті сказав: "цілком можливо, що десять мільйонів людей померло безпосередньо або опосередковано від нестачі їжі в Радянському Союзі протягом останнього року".

В той же час у 1933 р. іноземним журналістам, які перебували в СРСР фактично заборонили в'їзд в Україну та Північний Кавказ.

7. Голодомор був геноцидом. Геноцид — цілеспрямовані дії з метою знищення повністю або частково окремих груп населення чи цілих народів за національними, етнічними, расовими або релігійними мотивами. Голодомор безсумнівно геноцид стосовно українців.

- Сам Сталін вважав, що "...національна проблема в Україні, в самій своїй суті, це селянська проблема". (Газета "Пролетарська правда" від 22 січня 1930 р.).
- Іноземні дипломати повідомляли про приватні заяви радянських керівників про те, що в Україні в результаті голоду "етнографічний матеріал буде змінено".
- Рафал Лемкін (Raphael Lemkin), автор правового визначення геноциду, вважав Голодомор класичним прикладом радянського геноциду, найдовшою та найширшою спробою русифікації та винищення української нації. В українському геноциді Лемкін вбачає чотири складові, а саме:
 - нищення української інтелігенції - мозку нації аби паралізувати тіло нації;
 - ліквідація Української Православної Автокефальної Церкви, "душі України";
 - Голодомор українського селянства, зберігача української культури, мови, традиції;
 - заселення України іноетнічними елементами для радикальної зміни складу населення, розпорошення нації по всій Східній Європі.

Метою Голодомору було знищення українського селянина. Голод охопив весь Центр, Південь, Північ та Схід сучасної України. Голод теж спостерігався у тих районах Кубані, Північного Кавказу та Поволжя, де жили українці.¹⁷

Сучасна Російська Федерація не визнає злочинних дій уряду Радянського Союзу стосовно українців і заперечує, що Голодомор був геноцидом. Російські історики наголошують: голод охопив весь СРСР, і від нього однаковою мірою постраждали всі народи. Статистичні дані свідчать, що всі народи не постраждали "однаковою мірою":

	1926		1939		% Δ
	Населення	%	Населення	%	
СРСР	137,397,000	100.0	170,557,100	100.0	+16.0
Росіяни	77,791,001	54.0	99,591,500	54.0	+28.0
Українці	31,195,000	21.6	28,111,000	16.5	-9.9

Чисельність росіян у межах СРСР впродовж цих 13 років збільшилася на 28%, а українців за той самий період стало менше на 10% – явно, що росіяни не постраждали, як українці. З

¹⁷ Єдиним регіоном, крім України, де в 1932-1933 рр. були застосовані збройні сили для огороження територій після вилучення харчів у населення, стала Кубань - єдиний регіон СРСР поза Україною, де на той час переважало українське населення.

десяти найбільш чисельних народів СРСР зменшилася також тільки кількість казахів, на 28%. Вони теж мають підстави порушити питання про геноцид, організований Москвою.

Історичний факт Голодомору в Україні визнали близько 70 країн світу, у тому числі уряди 10 країн визнали його актом геноциду (США, Канади, Естонії, Аргентини, Австралії, Італії, Угорщини, Литви, Грузії, Польщі). Своє ставлення до цієї трагедії висловили також Папа Римський Іван Павло II та Генеральний директор ЮНЕСКО К. Мацуура, які у 2003 році надіслали на адресу Українського народу відповідні послання у зв'язку з 70-ми роковинами Голодомору.

8. Винні не були покарані за вчинення Голодомору. Нюрнберзький процес (Nuremberg Trials) – міжнародний судовий процес над колишніми керівниками гітлерівської Німеччини – проходив у м. Нюрнберг з 20 листопада 1945 по 1 жовтня 1946 р. в Міжнародному військовому трибуналі. Особи відповідальні за Голокост були покарані негайно. Чому ніхто не покараний за Голодомор?

Це просто: *жоден уряд не буде карати сам себе*. Очевидно, сталінський режим — уряд СРСР — несе відповідальність за Голодомор. Але протягом десятиліть, уряд навіть не визнавав факт голоду. Вперше, 25 грудня 1987 р., згадав про факт голоду перший секретар ЦК Компартії України В. Щербицький у доповіді, присвяченій 70-річчю утворення УРСР. Згадування було побіжним, та причиною голоду було оголошено “посуху”, але принципово новим було визнання самого факту — раніше дозволено було згадувати про “нестачу продуктів”. Є підстави стверджувати, що це визнання було вимушеним — з огляду на очікуване оголошення результатів роботи американської комісії.

Після дезінтеграції СРСР, настала нагода покарати винних. Кваліфікація Голодомору як геноциду пов'язана з питанням відповідальності за вчинення злочину. З точки зору права така відповідальність лягає на СРСР як “партійну державу”, а також на всіх осіб, які брали участь в організації і здійсненні злочину. “Партійна держава” припинила своє існування після дезінтеграції СРСР. Російська Федерація, всупереч міжнародному праву, проголосила себе державою-продовжувачкою СРСР. *Україна неодноразово заявляла, що не пов'язує визнання Голодомору геноцидом з міжнародно-правовою відповідальністю Російської Федерації і не висуватиме до неї жодних претензій*. Президент України Віктор Янукович, під час свого візиту до Страсбурга 27 квітня 2010 р., заявив, що Голодомор не можна визнавати геноцидом.

**Ніхто не був покараний за вчинення Голодомору,
тому що ми, українці - і весь світ – не провели їх до відповідальності**

* * *

Глибокий слід, залишений Голодомором в історії України, накладається на слід від інших трагедій, що випали на долю українського народу у XX столітті. Громадянська війна і голод 1921-23 рр., репресії 1937-38 рр., війна 1941-45 рр., німецька окупація і Голокост, голод 1946-47 рр... За антиукраїнською спрямованістю та масштабністю застосування, голод 1932-33 рр. виявився найжахливішою зброєю масового знищення та соціального поневолення селянства, якою скористався тоталітарний режим в Україні.

Голод 1946-47 рр. України страждання не закінчилось після Голодомору 1932-33 рр. Третій радянський голод в Україні тоталітарна “партія-держава” СРСР скоїла після Другої

світової війни, фронти якої двічі пройшли українською землею. Стан сільського господарства після закінчення Другої світової війни був дуже складний. Було пограбовано і зруйновано близько 30 тисяч колгоспів, радгоспів і МТС, тисячі сіл. Розорене війною сільське господарство, яке потребувало допомоги, аби стати на ноги, ще більше було підірване засухою. Такого стихійного лиха в Україні не було 50 років. Території, охоплені засухою, були більшими, ніж у 1921 р.

Однак замість допомоги з боку держави, влаштувала диктатура третій голодомор — спричинений не так повоєнним неврожаєм, як спланованою акцією сталінського Політбюро через здійснення репресивної хлібозаготівельної та податкової політики, насильницькі зверхнадмірні зернопоставки у посушливі неврожайні повоєнні роки. Забрали в селян залишки зерна і продали чи подарували його братнім режимам в соціалістичному таборі: Румунії, Чехословаччині, Польщі. А в Молдові, Бессарабії й південних областях України шаленів голод.

Головне лихоліття вразило майже всю Україну за винятком ряду західних областей. В західному регіоні, де селяни зібрали непоганий врожай, загони УПА, організуючи опір вивезенню зерна, закликали населення допомагати голодуючим, які їхали туди по хліб. “Західняки” рятували від голоду не лише своїх земляків — українців, а й росіян, білорусів, молдаван, які, оминаючи загороджувальні загони міліції, пробивалися з голодуючих областей РРФСР (Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка), Молдовії й Білорусії за порятунком, і знаходили його. Але страждали від голоду і жителі західних областей. Найбільше — Ізмаїльської та Чернівецької, де в той час проходила насильницька колективізація. Сім'ям, вступаючим до колгоспів, видавали по 200 кг зерна, і вони виживали, інші — голодували, часто гинули. ***Від штучного рукотворного голоду за неповними даними загинуло в Україні понад 1 млн. людей. Тоталітарною владою голод замовчувався.***

Україна після Голодів

Після кризи 1946-1947 рр. розпочалося повільне піднесення, проте підхід до розв'язання проблем сільського господарства лишався старим: форсування виробництва в умовах жорсткої централізації та регламентації колгоспного життя.

З середини 1948 р. почалася масова колективізація на західноукраїнських землях, її проводили тими самими методами, що й в 30-х роках: посилення податкового тиску на заможних селян, примус, депортація непокірних до Сибіру, Казахстан, політичний контроль. На початок 1950 р. було колективізовано 96% селянських господарств і усупільнено 99% орної землі. Навіть із завершенням колективізації, ставлення держави супроти селян зосталося репресивним, і наступні роки не були легкими.

Смерть Сталіна та реформи. Після смерті Сталіна 27 березня 1953 р. започатковані Десталінізація — процес ліквідації наслідків сталінізму — та економічне реформування. Намагання нового керівництва дістати ширшу підтримку серед неросійських народів і особливо серед українців були частиною великого плану реформ.

Головним завданням на початку 50-х років стало вирішення продовольчої проблеми, яка вимагала радикальних реформ усього процесу сільськогосподарського виробництва. У середині ж 50-х років сільське господарство саме завдяки пріоритетності його розвитку вперше за довгі роки стало рентабельним.

Майбутнє хліборобської України: повернути статус “житниці Європи”?

Опиняємося в XXI столітті. Сільське господарство - як і раніше одна із сильних сторін України. Україна вже є найбільшим у світі виробником ячменю і посідає друге місце за виробництвом соняшника і рапсу. Вона збирає 50 мільйонів тонн зерна, майже половина якого експортується.

Сільське господарство

Сільськогосподарське виробництво України формує 16-22% національного доходу країни. У структурі сільського господарства виділяють дві основні області — рослинництво і тваринництво. Серед областей рослинництва найважливішим є зернове господарство. Зернове господарство формує продовольчий фонд і поставляє фуражне зерно тваринництву (feed grain), створює резервні державні запаси зерна і дає продукцію на експорт. У структурі виробництва зерна більше половини припадає на озиму пшеницю.

Виробництво продукції рослинництва у 2011-12 маркетинговому році:

- 22 млн. т. пшениці (4% світового виробництва, **6**-те місце у світі)
- 21 млн. т. кукурудзи (3% світового виробництва, **5**-те місце у світі)
- 9 млн. т. ячменю (7% світового виробництва, **2**-ге місце у світі)
- 8.5 млн. т. насіння соняху (23% світового виробництва, **1**-ше місце у світі)
- 0.6 млн. т. вівса (3% світового виробництва, **10**-те місце у світі)
- 0.6 млн. т. жита (5% світового виробництва, **5**-те місце у світі)

Однак, Україна далека від ефективного використання свого потенціалу. Третина її 42-х мільйонів гектарів сільськогосподарських угідь не обробляється, а третина використовується недолуго. Чорноземні ґрунти деградують; щорічно площа деградованих ґрунтів збільшується на 80,000 гектарів. Від ерозії ґрунтів тільки чистого доходу Україні щорічно втрачає суму, що становить близько трьох мільярдів американських доларів.

Як стверджують нині деякі українські експерти, всі сьогоднішні розмови про аграрну славу знаменитих українських чорноземів - не більш ніж данина минулому, не більше ніж легенда. Коментуючи причини низької якості української пшениці в останні роки, доктор сільськогосподарських наук Савелій Лифенко пояснив це саме найглибшої виснаженістю вітчизняних чорноземів. За його словами, якщо до Другої світової війни вміст гумусу в українських чорноземах було на рівні 6%, то зараз – 1.5%-2.0%. Без відповідних добрив зерно не буде містити достатньої кількості білка і клейковини.

Реформи і інвестиції необхідні. Науковці вважають, що український чорнозем міг би потенційно потроїти експорт зерна країни, якби інвестори не побоюлися ризику. *За кілька років Україна могла би поновити свій статус всесвітньої житниці, реалізуючи величезний сільськогосподарський потенціал своїх відомих чорноземів.*